

De blik van God

NICOLAAS VAN CUSA

De blik van God

Bezorgd door Inigo Bocken



SJIBBOLET • AMSTERDAM • MMXIX

Inhoud

Deze uitgave kwam mede tot stand door een subsidie van het Titus Brandsma Instituut, Nijmegen.

© 2019 Uitgeverij Sijbbolet, Amsterdam

Oorspronkelijke titel *De visione Dei*, 1453

Herziene vertaling Inigo Bocken, 2019 (gebaseerd op de vertaling, inleiding en annotatie van *Het zien van God*, 1993, door

Inigo Bocken en Jos Decorte)

Inleiding en redactie Inigo Bocken, 2019

Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever

Omslag René van der Vooren, Amsterdam

Illustratie omslag Rogier van der Weyden, *De Kruisafneming* (detail), 15de eeuw, voor 1443, Museo del Prado, Madrid. Alamy Limited, Art collection 2 / Alamy Stock Photo

Verzorging binnenwerk Garage BNO

ISBN 978 94 9111 042 9 NUR 700

Inleiding – Inigo Bocken 7

De blik van God – Nicolaas van Cusa 47

Opdracht 49

Voorwoord 50

1. De volkomenheid van de verschijning vindt haar waarheid in de absolute volkomenheid van God 52
2. Het absolute zien omvat alle vormen van zien 54
3. Tussen de goddelijke predicaten bestaat geen reëel onderscheid 55
4. Het zien van God wordt voorzienigheid, genade en eeuwig leven genoemd 56
5. Zien is proeven, zoeken, erbarmen en werken 59
6. Het zien van aanschijn tot aanschijn 62
7. De vrucht van het schouwen van het gelaat, en hoe men haar verkrijgt 66
8. Het schouwen van God is beminnen, veroorzaken, lezen, en alles in zich houden 69
9. God schouwt tegelijk het geheel en het deel; de weg om tot dit schouwen te komen 73
10. God wordt gezien aan gene zijde van het samenvallen van het contradictorische, en zijn zien is zijn zijn 77
11. Hoe men in God opeenvolging zonder opeenvolging ziet 81

12. Waar de onzichtbare ongeschapen Schepper gezien wordt 84
13. God wordt gezien als oneindigheid, vrij van alle bepaling 86
14. God vouwt zonder verscheidenheid alles in zich samen 92
15. De actuele oneindigheid is de eenheid waarin het beeld de waarheid is 94
16. Indien God niet oneindig was, had het verlangen geen einddoel 99
17. Enkel als drie-een kan God volmaakt gekend worden 101
18. Indien God niet drie-een was, zou er geen gelukzaligheid zijn 106
19. Jezus is eenwording van God en mens 108
20. Jezus wordt begrepen als verbinding van goddelijke en menselijke natuur 112
21. Zonder Jezus is gelukzaligheid niet mogelijk 115
22. Jezus' zien en handelen 118
23. Jezus is gestorven, hoewel zijn eenheid met het leven blijft 122
24. Jezus is het Woord des Levens 126
25. Jezus is de voltooiing 131

Over de vertaling 135

Inleiding

1.

Leven en werk van Nicolaus Cusanus

De vijftiende eeuw is een periode van chaos en onrust. Overal in Europa heerst wanorde en burgeroorlog; Engeland en Frankrijk beleven de laatste fase van de Honderdjarige Oorlog (1415-1435). Engeland wordt geteisterd door de Rozenoorlogen (1455-1485). In Frankrijk woedt de burgeroorlog tussen Bourguignons en Armagnacs. In Duitsland resulteert de terechtstelling van Jan Hus (1378-1417) in een nationale reactie van de Bohemen die een groot leger op de been brengen en tot diep in Duitsland doordringen. De Turken staan aan de poorten van Europa in Constantinopel. Ook het leven binnen de kerk wordt door verdeeldheid, twist en corruptie gekenmerkt. Nog maar net is het Westers Schisma achter de rug (1378-1415) dankzij de aanstelling van paus Martinus V op het Concilie van Konstanz, of er dreigt alweer nieuwe verscheurdheid op het Concilie van Basel (1431-1449). Soms gaan deze conflicten gepaard met bloedige confrontaties, zoals de slag om Constantinopel in 1453 of de jarenlange strijd met de Hussieten. Het leven van Nicolaus Cusanus speelt zich niet alleen tegen deze achtergrond af, hij neemt als diplomaat en bisschop ook actief deel aan het (kerk)politieke leven. Net zoals in zijn denken staat hij ook in zijn praktische leven op een kruispunt van gebeurtenissen, die het einde van de Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijd markeren. De zoektocht naar eenheid in de verdeeldheid vormt een blijvende bron van inspiratie voor zijn denken.

Eenheid in verschil uit 1969 al had gezien.²² De psychoanalytisch gevormde Michel de Certeau vindt in *De blik van God* tot zijn groot enthousiasme hoe de onderbrekingen van perspectieven en denkvormen voor Cusanus juist het wezenlijke openbaren – een wezenlijke dat bij iedere concreet levende mens als een levend beeld (*viva imago*) van God opnieuw begint en telkens opnieuw begint, telkens hij meent een adequaat beeld voor zijn omgang met de werkelijkheid gevonden te hebben.

Verlangen

Met de in dit boek ontwikkelde denkwijze doorbreekt Cusanus het moderne taboe dat we het goddelijke niet met onze lichamelijke ogen zouden kunnen zien en dat het geestelijke zien los staat van ons zintuiglijke leven, een taboe dat in zekere zin al door Plato's interpretatie van de eros werd geïnitieerd. De erotiek van Cusanus is een hele andere, zij is (platoons) niet gebonden aan één concrete mens – maar zij is, voorbij Plato en zelfs tegen diens intuïties in, overal present waar concrete ontmoeting plaatsvindt, niet als een geobsedeerd verlangen, maar als de zinding die van alle zintuiglijke waarneming uitgaat, waarin ontmoeting met de ander mogelijk wordt in asymmetrische wederkerigheid. Plato's erotiek, zo zou men kunnen zeggen vanuit cusanisch perspectief, ziet de ander als een instrumentele tussenstap naar een hogere geestelijke wereld – de zinding die Cusanus waarneemt en in zijn fenomenologische beschrijvingen tot leven brengt, houdt nooit op en is de presentie van God in alle dingen – beter gezegd: in iedere waarachtige ont-

moeting voorbij de eigen geconstrueerde verwachting: wees jij jezelf, dan zal ik de jouwe zijn.

Inigo Bocken, mei 2019

²² Zie Michel de Certeau, *De vreemdeling. Eenheid in verschil*.

Amsterdam (Sjibbolet) 2019, p. 54-59 en passim.

Nicolaas van Cusa

De blik van God

Opdracht

Verhandeling over het zien van God (of over het beeld¹) door de zeer eerwaarde Vader in Christus en zeer eerwaarde Heer Nicolaus [van Cusa], bekleeder van de ambten van priester en kardinaal van «Sint-Pieters-Banden» alsook de Bisschop van Brixen [Bressanone], opgedragen aan de abt en de broeders van Tegernsee.

Wat ik jullie, zeer beminde broeders, vroeger al beloofd had over de eenvoud van en gemakkelijke toegang tot mystieke theologie, zal ik nu onthullen. Ik weet dat jullie ijverig streven naar God zodat ik jullie in staat acht deze ongetwijfeld zeer kostbare en overvloedig vruchtbare schat te ontsluiten. Ik bid hierbij vooral de Almachtige, die alleen door Zichzelf geopenbaard kan worden, dat Hij mij van boven af Zijn woord en gedachten zou ingeven; dan kan ik, geheel volgens jullie bevattingsvermogen, over het wonderbaarlijke vertellen wat boven elke zintuiglijke, rationele en intellectuele blik

1 'Icona' heeft een dubbele betekenis: 1 voorstelling van iets wat zintuiglijk waarneembaar is (portret, afbeelding); 2 voorstelling van iets wat niet zintuiglijk waarneembaar is (abstracte waarde, bijvoorbeeld rechtvaardigheid). We behouden de dubbelheid en vertalen 'icona Dei' als 'beeld

van God' en dus niet als portret of afbeelding, *visus iconae als 'blik van het portret' en 'icona'* (als het woord verwijst naar het concrete portret voor zover het een beeld is, maar niet een afbeelding van de goddelijke blik) als 'portret als beeld'.

zichtbaar wordt.² Ik zal pogen jullie op de meest eenvoudige en verstaanbare wijze, zodat jullie het zelf kunnen onder- vinden en beamen, in de allerheiligste duisternis binnen te voeren. Zodra jullie daar zijn en de aanwezigheid van het ontoegankelijke licht ervaren, zal elk van jullie, naarmate God het hem zal toestaan, spontaan proberen om dichter en dichter bij Hem te geraken, en om hier, in een soort primeur, de volle zoetheid van het gindse maal van eeuwig geluk, waartoe wij in het Woord van Leven door het Evangelie van de eeuwig zalige Christus geroepen zijn, vooraf te proeven.

Voorwoord

Als ik probeer om jullie op menselijke wijze tot het goddelijke te voeren, moet dit gebeuren door middel van een of andere gelijkenis. Maar onder de menselijke maaksels vond ik geen beeld van de Alziende dat meer met onze opzet overeenkwam dan het kunstwerk van het gelaat, zo geraffineerd geschilderd dat het zich gedraagt alsof het alles rondom zich tegelijk bekijkt. Weliswaar komen dergelijke uitstekend geschilderde doeken veel voor; bijvoorbeeld dat van de vrouwelijke boog- schutter op de markt te Nürnberg, het zelfportret van de grote schilder Rogier [Van der Weyden] dat deel uitmaakt van een zeer kostbaar paneel en in het raadhuis te Brussel hangt, het schilderij van Veronica in mijn kapel te Koblenz, het schilderij, in de burcht van Brixen [Bressanone], van de engel die de wapenrusting van de kerk draagt, en vele andere overal elders. Maar opdat jullie de proef op de som zouden kunnen nemen, wat de zichtbare aanwezigheid van zo'n por-

² 'Rationeel' en 'intellectueel' zijn hier geen synoniemen; *ratio* staat hier voor het discursieve, metende denken, het lagere denkvermogen,

intellectus daarentegen voor het intuïtief schouwende, alles in één oogwenk contemplatieve denken, het hogere denkvermogen.

tret vereist, bezorg ik jullie, beminde broeders, een houten paneeltje dat ik nog krijgen kon met daarop een portret van iemand die alles ziet. Zo'n portret noem ik: beeld van God. Hang het ergens op, broeders, bijvoorbeeld aan de noordelijke muur, en ga er in een halve cirkel omheen staan; bekijk het aandachtig, en ieder van U zal ervaren dat, vanaf welk punt hij dat zelfde portret ook aankijkt, als het ware alleen hij erdoor aangekeken wordt. Voor de broeder die aan de oostelijke kant staat zal dat gezicht in oostelijke richting schijnen te kijken, voor de broeder in het zuiden zuidwaarts, en voor die in het westen westwaarts.

Allereerst zullen jullie er verwonderd over staan hoe het mogelijk is, dat het portret allen en elk afzonderlijk tegelijk aankijkt. Want wie in het oosten staat kan zich geenszins voorstellen noch begrijpen dat de blik van het portret ook in een andere richting, bijvoorbeeld in westelijke of zuidelijke, gewend is. Daarna moet de broeder die aan de oostelijke kant stond zich naar de westelijke begeven; en hij zal ervaren dat de blik daar op hem gevestigd is net zoals tevoren aan oostelijke zijde. En omdat hij het portret vast en onbeweeglijk weet, zal hij zich verwonderen over de beweging van die onbeweeglijke blik. Ook indien hij het portret met gefixeerde blik blijft aanstaren en zo van het westen naar het oosten wandelt, zal hij ondervinden dat de blik van het portret voortdurend met hem meegaat; en indien hij van het oosten naar het westen terugkeert, zal de blik hem evenmin loslaten. En hij zal er zich over verwonderen hoe de blik zich bewoog zonder te bewegen, en zal zich niet kunnen voorstellen noch begrijpen dat de blik zich op gelijke wijze samen met iemand anders, die uit de tegenovergestelde richting op hem afkomt, mee beweegt. Om dat uit te zoeken zal hij een medebroeder, de ogen op het portret gevestigd, van oost naar west laten gaan, terwijl hijzelf van west naar oost gaat. Aan de broeder die uit de tegenovergestelde richting komt, zal hij vragen of de blik van het portret voortdu-

rend met hem meedraait. En als hij met eigen oren hoort dat de blik zich op gelijke wijze in tegengestelde richting beweegt, zal hij hem geloven. Alleen als hij dit gelooft, zal hij kunnen begrijpen dat dit mogelijk is.

Zo zal hij, door het onthullend relaas van de ander, te weten komen dat dit gezicht geen van de voorbijgangers in de steek laat, zelfs niet als ze in tegengestelde richtingen wandelen. Hij zal dus ervaren dat het onbeweeglijke gezicht zich zodanig oostwaarts beweegt dat het zich tegelijk ook westwaarts beweegt, en zodanig noordwaarts dat het zich ook zuidwaarts beweegt; en zodanig naar een plaats toe dat het zich tegelijk ook naar alle plaatsen toe beweegt; en dat het zodanig één beweging met de ogen volgt dat het tegelijk alle andere in het oog houdt. En als hij erop let hoe deze blik niemand in de steek laat, zal hij zien dat de blik even toegewijd zorg draagt voor om het even wie, als voor de enkeling die ervaart dat hij gezien wordt en zich zozeer om niets anders zou bekommeren, dat die éne die aangekeken wordt, zich zelfs niet meer kan voorstellen dat de blik voor een ander zorg zou dragen. Hij zal verder zien dat de blik met de grootste toewijding zorg draagt voor het allerkleinste schepsel evengoed als voor het allergrootste en het gehele universum. Vanuit een dergelijk zintuiglijk fenomeen, zeer beminde broeders, neem ik me voor jullie door een oefening in meditatieve vroomheid tot het niveau van de mystieke theologie op te tillen. Vooraf wil ik echter drie passende opmerkingen naar voren brengen.

1.

*De volkomenheid van de verschijning vindt haar
waarheid in de absolute volkomenheid van God*

Vooreerst moet, zo meen ik, voorondersteld worden dat rond de blik van het portret als beeld van God niets kan

verschijnen wat geen grotere waarheid in de ware blik van God zelf zou hebben. God, die immers het hoogtepunt zelf van alle volkomenheid is en groter dan gedacht kan worden, wordt ‘theos’ genoemd omdat hij alles in het oog houdt.³ Indien daarom een geschilderde blik zo kan verschijnen in een afbeelding dat hij tegelijk alles en elk ding afzonderlijk ziet, dan kan hij, omdat dit de volkomenheid van die blik uitmaakt, op het niveau van de waarheid niet minder met de waarheid overeenkomen dan hij op het niveau van de verschijning met het portret of de verschijning overeenkomt.

Onder ons ziet de één scherper dan de ander; de één onderscheidt nauwelijks wat dichtbij is, de ander duidelijk wat tamelijk veraf is; de één bereikt het voorwerp traag, de ander vrij snel. Daarom lijdt het geen twijfel dat het absolute zien, waaruit al het zien van de zienden voortkomt, alle scherpste, alle snelheid en alle kracht overtreft van allen die actueel ziende zijn of zouden kunnen worden. Als ik het ‘abstracte⁴ zien’ onderzoek – het zien dat ik in mijn geest van alle ogen en organen heb ontdaan – en beschouw hoe de abstracte blik in zijn samengetrokken zijnsvorm, namelijk zoals de zienden concreet door die blik zelf zien, samengetrokken is in tijd en ruimte, gericht op singuliere objecten en bepaald door andere gelijksoortige voorwaarden; en als

3 ‘Theos’ wordt hier begrepen als afgeleid van het Griekse *theastai* (*schouwen*). Deze etymologie gaat terug op Isidorus Hispalensis, *Etymologiae* VII, c. 7 (Patrologia Latina 82, pp. 259-261); Johannes Damascenus, *De fide orthodoxa* I, c. 9 (ed. M. Buytaert, 1955) p. 49, 25-29.

4 ‘Abstract’ betekent hier, en in het vervolg van de tekst meestal, ‘niet-samengetrokken’. In scholastieke taal zegt men dat

‘zijn-zonder-meer’ (niet-samengetrokken) door een natuur of essentie (bijvoorbeeld ‘stoel’) tot een ‘dit-zijn’ of ‘dat-zijn’ (bijvoorbeeld stoel-zijn) wordt samengetrokken (*esse contractum*). Ontdoet men de concrete zijnden van de concrete zijnsvormen, dan trekt men het zijn-zonder-meer er als het ware uit los (*esse abstractum*). Cusanus past deze terminologie hier toe op ‘zien’, wat hij verderop met ‘zijn’ gelijk zal stellen (zie cap. 10).

ik zie dat de abstracte blik op dezelfde manier opnieuw uit die voorwaarden is losgetrokken en ervan vrijgemaakt; dan begrijp ik goed dat het niet tot het wezen van de blik behoort dat hij het éne voorwerp meer dan het andere bekijkt, hoewel het een begeleidend kenmerk is van de blik in zijn samengetrokken zijnsvorm dat hij, terwijl hij het éne bekijkt, niet het andere of absoluut alles kan bekijken. God echter, voor zover hij de ware niet-samengetrokken blik is, is niet minder dan wat het intellect over de abstracte blik kan begrijpen, maar buiten elke proportie volmakter. Daarom kan de verschijnende blik van het portret de allerhoogste voortreffelijkheid van de absolute blik nog veel minder bereiken dan het begrip. Daarom mag er ook niet aan getwijfeld worden dat wat in dit beeld tot verschijning komt, op voortreffelijke wijze in het absolute zien is.

2.

Het absolute zien omvat alle vormen van zien

Let er vervolgens op dat bij wezens die zien het zien varieert naargelang de verschillen in samentrekking. Want ons zien is een functie van zintuiglijke prikkels en gemoedstoestanden. Vandaar dat iemand eerst alles verliefd en opgewekt ziet, daarna met smart en woede; eerst als kind, daarna als volwassene, ten slotte ernstig als een grijsaard. Het absolute zien echter, losgemaakt van elke samentrekking, omvat tegelijk en in één keer alle vormen van zien en elke vorm afzonderlijk. Het is als het ware de meest aangepaste maat en het meest ware oerbeeld van alle zien. Zonder het absolute zien kan er immers geen samengetrokken zien zijn. Het absolute zien omvat in zich alle vormen van zien, en wel zo dat het ze ook elk afzonderlijk omvat. Niettemin blijft het grondig vrij van elke verscheidenheid. In het absolute zien zijn immers alle samengetrokken vormen van zien op niet-samengetrok-

ken wijze aanwezig. Elke samentrekking immers is in het absolute zien, omdat het absolute schouwen de samentrekking der samentrekkingen is. Deze samentrekking immers is onsamentrekbaar.⁵ De meest enkelvoudige samentrekking valt dus samen met het absolute. Zonder samentrekking wordt immers niets samengetrokken. Zo is het absolute schouwen in elke vorm van zien, omdat elk samengetrokken schouwen door het absolute schouwen bestaat en zonder dit absolute schouwen helemaal niet kan zijn.

3.

Tussen de goddelijke predicaten bestaat geen reëel onderscheid⁶

Let er ten derde op dat, omwille van de allerhoogste enkelvoudigheid van God, al wat van God geprediceerd wordt onderling niet reëel kan verschillen. Toch kennen wij op grond van diverse wezensaspecten diverse namen aan God toe. Omdat God echter de absolute wezensgrond van alle vorm- en denkbare wezensgronden is, omvat Hij in zich alle wezensgronden. Daarom prediceren wij van God wel zien, horen, smaken, ruiken, tasten, waarnemen, redeneren, aanschouwen en dergelijke meer op grond van de beteke-

5 De samentrekking van alle samengetrokken vormen van zien is zelf geen samengetrokken of samentrekbaar vorm van zien, zoals bijvoorbeeld in de paradox van Russell het geval is: klasse en individu zijn van een logisch verschillend niveau; het predicat van de klasse is geen predicat van het individu en vice versa. Zoniet belandt men in een paradox.

6 Met de ontkenning van 'reëel onderscheid' in God bedoelen de

scholastici dat er in de goddelijke natuur geen enkele grond is om Zijn goedheid te onderscheiden van Zijn rechtvaardigheid, Zijn alwetendheid van Zijn barmhartigheid enzovoort. Wij kunnen deze 'rationele onderscheidingen' slechts op grond van het menselijke denken (*ratio*) en spreken maken, bijvoorbeeld het onderscheid tussen een linkse en een rechtse zuil.